fd. FUTURE

Zaterdag 23 mei 2020 · 28 pagina's

'De wereld is niet in data te vatten'

Miriam Rasch over de subtiele dwang van het dataïsme

pagina 18

ROLAND VAN DER VORST: 'ALS ALLES OP Z'N KOP STAAT, ZIE JE WEER EVEN HOE JE KIJKT' PAGINA 27

FOTO: MARTIN DIJKSTRA/LUMEN

‘Ik wil mijn dataspoor zo klein mogelijk houden’

Essayist en filosoof Miriam Rasch legt de achilleshiel bloot van de data-industrie. Die kan alleen floreren, schrijft ze in haar nieuwe boek ‘Frictie’, als mensen geloven dat ze geen autonome wezens zijn.

Jan Fred van Wijnen

Sinds de coronacrisis staat het datatijdperk in één klap midden in de huiskamer. Lekke corona-apps beheersen het publieke debat. Colleges via Zoom of Virtual Classroom zijn de nieuwe werkelijkheid voor studenten. Webwinkels racen tegen de klok om orders uit miljoenen smartphones weg te werken.

Midden in deze crisis publiceert Miriam Rasch, essayist en docent aan de Hogeschool van Amsterdam, een filosofisch boek. Het gaat over de mens als snack voor de hongerige data-industrie. Een schrikbeeld met twee gezichten: de mens laat zich onderwerpen, en laat zich ook makkelijk verleiden. Want de data-industrie maakt het leven nu eenmaal comfortabel.

‘Ga ik naar buiten’, schrijft ze in *Frictie — Ethiek in tijden van dataïsme*, ‘dan ontkom ik er niet aan vertaald te worden in data, met lijf en leden mee te werken aan de machinerie van datafica-tie.’ Wil ze dat niet, dan is er maar één oplossing: naar binnen gaan en stil blijven zitten. Maar ja, zie dan maar eens van je mobieltje af te blijven. ‘Ik houd van het elektrisch dier’, schrijft ze, ‘hoewel ik weet dat het niet te vertrouwen is. Hoe stil ik ook zit, mijn telefoon verraadt me wel.’

Eerder beschreef Rasch in haar essaybundel *Zwemmen in de oceaan* hoe makkelijk de echte en de digitale wereld in elkaar overlopen. Haar nieuwe boek *Frictie* draait om de vraag hoe je zelfstandig beslissingen kunt nemen, zelfs als het onmogelijk lijkt om te ontsnappen aan digitale manipulatie. Aan apps die willen bepalen welk shirt bij ons persoonlijke profiel past. Aan chatprogramma’s die al na twee letters een woord afmaken, omdat ze ons woordgebruik denken te kennen. Aan de politie die voorspelt welke burger de sociale dienst zal flessen.

We spreken elkaar op veilige afstand in haar Rotterdamse woning, dicht bij de historische grachten van Delfshaven.

Hoe kijkt u naar de snelle opmars van corona-apps en thuiswerksoftware in deze crisis?

‘Het is interessant hoe makkelijk een extreme verandering in de maatschappij kan worden gerealiseerd. Terwijl we altijd horen hoe moeilijk het is om ons leven aan te passen om bijvoorbeeld klimaatverandering te voorkomen. Het gaat niet rimpelloos. Ik gebruik ook Virtual Classroom om les te geven, en ik heb me flink geërgerd aan de inspanning die dat kost. Maar er is dus meer mogelijk dan we dachten.’

Vindt u dat positief of negatief?

‘Allebei. Mensen laten zich toch vrij makkelijk vertellen dat dit allemaal nodig is, het binnen blijven, het thuiswerken, het afstand houden. Dat gaat opvallend goed in een vrije samenleving. Als dat hierbij kan, waarom dan niet bij andere grote maatschappelijke thema’s? Maar tegelijk zit er een enorme drang naar controle achter. Dat heeft iedereen, politici en burgers. Ik ook. Je wilt feiten horen, kennis die zeker is, zodat je je veilig kunt voelen. Persconferenties met dagelijkse updates over de cijfers zijn dan de geëigende middelen.’

Op de persconferenties gaat het niet over loeiende sirenes en stikkende patiënten, maar over de trend in de sterftecijfers, de bezettingsgraad op de ic’s, het reproductiegetal van het virus. In uw boek schrijft u over de ‘digitale mal’, die de werkelijkheid versimpelt tot dingen die telbaar zijn. Herkent u dat in de coronastanden?

‘Die cijfers zijn een afleidingsmanoeuvre, als het ware. Door je daarop te richten, hoef je niet in te gaan op de verschrikkelijke verhalen die erachter schuilgaan. Als je zegt: er zijn nu honderd doden minder dan gisteren, dan zijn er nog steeds heel veel overleden mensen te betreuren. En toch geef je houvast, een suggestie dat het de goede kant op gaat, dat je het onder controle hebt. Dat is heel menselijk. Maar het blijft praten over statistieken, alsof het niet meer over mensen gaat. Het komt in de plaats van wat er werkelijk aan de hand is. En het wordt ook steeds duidelijker dat die zekere kennis en die veiligheid niet bestaan, en dat de cijfers geen controle geven over je situatie.’

Het getal maakt de werkelijkheid bespreekbaar, het is objectief.

‘Maar in andere landen blijken cijfers een andere betekenis te hebben. Nederland rekent geen doden mee die niet getest zijn op corona, zoals mensen in verpleeghuizen. Andere landen wel. Dan kun je denken: vinden wij ze in Nederland niet belangrijk, die mensen in verpleeghuizen? Is het alleen maar een andere rekenmethode, of hebben wij een andere cultuur?’

20

> ‘DE CORONACIJFERS ZIJN EEN AFLEIDINGSMANOEUVRE. ZO HOEF JE NIET IN TE GAAN OP DE VERSCHRIKKELIJKE VERHALEN ERACHTER’

CV

- Miriam Rasch is essayist en werkt bij het Instituut voor Netwerkcultuur van de Hogeschool van Amsterdam.
- Ze studeerde literatuurwetenschap en filosofie, en schrijft essays en kritieken voor onder meer De Gids, De Groene Amsterdammer, Revisor en het Amerikaanse deep-webmagazine The Torist.
- In 2015 won ze de Jan Hanlo Essayprijs Klein voor haar essaybundel *Zwemmen in de oceaan. Berichten uit een postdigitale wereld* (2017) werd genomineerd voor de Socratesbeker 2018.
- In mei 2020 verscheen haar boek *Frictie*, over de ethische dilemma’s rond de steeds verder reikende invloed van data.

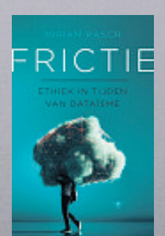

Uw boek gaat over valse objectiviteit in alle data. Is dat ook de reden dat u dit nu ziet?
'Ik zit natuurlijk opgesloten in mijn eigen perspectief. Ik heb drie jaar aan dit onderwerp besteed, en dan valt het je overal op. Je krijgt tunnelvisie. Valse objectiviteit is er nu niet vaker dan normaal. Maar bepaalde discussies over data en privacy zijn nu wel mainstream geworden. Dat zie je aan de corona-apps. Als zulke onderwerpen al langer spelen, worden ze in een crisis uitvergroot.'

Het debat over data is wel minder theoretisch geworden. Tot nu toe ging het over de vraag of techbedrijven alles van je mogen weten. Of de mens mag worden gereduceerd tot een profiel. Of de waarde van dingen mag worden bepaald door het aantal likes. Maar de corona-app pretendeert het verschil te maken tussen leven en dood. Dat maakt ook het debat over dataprivacy heel serieus.
'En toch ligt dit in het verlengde van eerdere discussies. Dat er een app komt die onze problemen gaat oplossen, zelfs als de belangen nu een stuk groter zijn, dat verandert niets aan de overtuiging van het solutionisme. Dat is het diepe geloof dat technologie onze problemen oplost. Terwijl we misschien nog niet zo goed weten wat er moet worden opgelost, en of het gaat werken. Dat zie je nu heel sterk. Het idee dat technologie op een neutrale, objectieve manier voor ons aan de slag gaat, wordt al zeker een decennium lang aan ons opgedrongen.'

Zo'n app wordt niet verplicht, zei de minister van gezondheidszorg.
'Nee, maar je hoort ook dat het misschien wel verplicht wordt in het openbaar vervoer, dus dan ís het gewoon verplicht. Zeker voor wie afhankelijk is van openbaar vervoer. En tegelijk wordt dit soort oplossingen gepresenteerd als iets noodzakelijks. En dat vind ik een probleem. Met mijn boek wil ik mensen het vertrouwen geven dat ze zich nog steeds autonoom kunnen opstellen tegenover digitale technologie. Maar dat wordt wel heel moeilijk, als mensen wordt verteld dat het noodzakelijk is. Want als je het niet gebruikt, en jij of je familie wordt ziek, of je collega's, ja, dan ben jij verantwoordelijk. Dus je hebt een keus, maar eigenlijk niet.'

Dé manier om toch de baas te blijven over de technologie, schrijft u in 'Frictie', is door je er bewust aan te onttrekken. Want de technologie functioneert alleen met een rimpelloze stroom data die door zoveel mogelijk mensen wordt gecreëerd. Daarom is een frictieloos ontwerp van apparaten en apps zo belangrijk: als ze onhandig zijn, gebruiken mensen ze niet meer en leveren ze geen data op. Maar hoe kun je je onttrekken aan technologie, als je daardoor anderen in gevaar brengt?
'Aan de ene kant moet je het verhaal, het discours, ontmantelen. Je hoort de hele tijd dat jij zelf verantwoordelijk bent. Jongeren horen nu ook steeds dat ze binnen moeten blijven, om daarmee hun opa en oma te beschermen. Dat vind ik best heftig.'

Klopt dat dan niet?
'Jawel, maar het gaat niet alleen om hun opa en oma. Ze moeten ook horen dat ze daarmee onbekende mensen beschermen. Heel veel mensen zitten in risicogroepen, en niet in de leeftijd van opa en oma. Studenten met astma of suikerziekte. Daar heeft bijna niemand het over. Maar het gaat allemaal uit van angst. Het is retoriek. Die moet je doorzien. Je moet je niet laten bedwelmen, laten meevoeren door de gedachte dat het noodzakelijk is, dat je persoonlijk verantwoordelijk bent. Want je kunt ook zelfstandig besluiten dat je binnen blijft omdat anders veel mensen ziek kunnen worden, of de zorg overbelast raakt.'

Wat kun je actief dóén, als je autonoom wilt blijven? Als je, zoals u dat noemt, frictie wilt veroorzaken?
'Je kunt op zijn minst het onderwerp agenderen, ook als je de mogelijkheid niet hebt om te weigeren. Neem de slimme energiemeter. Ik heb hem niet. Het kostte me heel veel moeite om bij de netbeheerder te weigeren. Ik kreeg bijna elke twee weken een brief over een monteur die langs zou komen, ze voorspelden dat mijn energierekening omhoog zou gaan, of mijn huis minder waard zou worden. Maar het is gelukt.'

Waarom wilde u niet?
'Ik wil mijn dataspoor in de wereld zo klein mogelijk houden. Ik weet niet wat ze met die data doen.'

Wantrouwen dus.
'Ja.'

'U houdt rekening met misbruik?
'Ja. Van mijn data, en die van anderen. Het gaat niet alleen om mijn eigen privacy, het is die van iedereen. Het feit dat ik hier ben komen wonen, met mijn inkomen en bestedingspatroon, beïnvloedt iedereen in deze buurt. Hun kredietwaardigheid, hun verzekeringspremie. Profielen worden automatisch aangepast. Mijn data zijn dus ook andermans data. En ik wil ook gewoon niet meewerken aan het wereldbeeld dat je objectieve beslissingen kunt nemen op basis van data.'

Waarom niet?
'De wereld kan niet worden vertaald in data, vind ik. Niet om daarmee betere en objectieve beslissingen te nemen. Data schieten dan altijd tekort.'

En daarom weigert u de slimme meter?
'Ik wil ook een activistisch voorbeeld geven, waar ik kan. Ik moet mijn mening in praktijk brengen, vind ik. Om te laten zien dat je niet in alles op diezelfde noodzakelijke manier hoeft mee te gaan, als het wordt gepresenteerd. Want die technologie werkt ook alleen maar als iedereen ze noodzakelijk vindt.'

Hoezo?
'Het frictieloos ontwerp bestaat al decennia als ideaal. Een systeem moet zo glad verlopen dat de gebruiker er bijna niet meer uit kan komen. Maar om het optimaal te laten werken moet de gebruiker geloven dat het niet anders kan. Want zodra je gelooft dat het anders kan, komt er frictie. Alle verhalen eromheen, de ideologie van het dataïsme, zijn nodig om het systeem zo goed mogelijk te laten werken. Het is door mensenhanden gemaakt. Er bestaat geen noodzakelijke technologische kracht die over ons heen komt, en waar we niets tegen kunnen beginnen.'

Het is toch onvermijdelijk? Ik kan niet meer zonder mobieltje naar u toe komen.
'Dat kun je wel.'

Maar als ik in een file kom, en ik bel u niet om te zeggen dat het een halfuur later wordt, dan ben ik asociaal. Want ik had het kunnen melden.
'Dat is helemaal waar. Je hebt niet een heel vrije keuze. Maar ik pleit er niet voor om alle technologie de deur uit te doen. Ik wil ook niet dat de statistici stoppen met rekenen over het coronavirus. Maar dat wil niet zeggen dat we meteen al onze vrijheid kwijt zijn en niet meer autonoom kunnen denken.'

Welke leidraad biedt u mensen die autonoom willen blijven?
'Vertrouw je eigen ethische overwegingen. We staan nu met gierende remmen stil en kunnen nadenken over wat er eigenlijk gebeurt. Frictie is niet alleen protest, het is ook een ethische houding. Het is reflectie. Is de mens voorspelbaar, is de wereld in data te vatten, werkt alles eigenlijk als een computer? Die gedachte doorbreken, dat is een voorwaarde voor een morele houding. Het dataïsme maakt elke ethiek onmogelijk, want alles ligt vast, alles is een stappenplan en is voorspelbaar. Maar het uitgangspunt van ethiek is onvoorspelbaarheid. Verschillende keuzes zijn mogelijk, niets spreekt vanzelf. Ik ben blij verrast dat zoveel mensen, op zoveel plekken, nu discussiëren over die corona-apps. En dat de politiek daar de conclusie uit trok dat het te snel ging. Dat maak je niet vaak mee. En hoeveel mensen zijn wel niet bezig met de vraag of Zoom wel veilig is of je privacy bedreigt. Waar kwam dát ineens vandaan? Ik weet het niet, maar het is een omslagpunt. Het doorbreken van de onvermijdelijkheid, daar ben ik verheugd over.'

Jan Fred van Wijnen is redacteur van Het Financieele Dagblad.

SPOORLOOS GEDICHT

Zoals veel auteurs die de pech hebben dat hun boek uitkomt in coronatijd, presenteert ook Rasch haar boek online. Met een paar gasten bespreekt ze of er nog iets bestaat dat geen dataspoor in de wereld achterlaat. Zelf kan ze maar één ding bedenken: het eeuwenoude, vierregelige gedicht Hertenkamp van de Chinese dichter Wang Wei.

Op tientallen manieren is het al vertaald, en nog steeds verschijnen er nieuwe versies. Zoals een moderne Nederlandse editie van de dichter en vertaler Lloyd Haft:

Op de laatste berg zul je
geen mensen zien

daar klinkt weergalm van
taal

alleen licht dringt tussen
de bomen terug

opnieuw belicht komt
mos naar voren

'Zo ontsnapt het gedicht steeds opnieuw aan zijn eigen digitale spoor', zegt Rasch. 'Niet alleen doordat er steeds weer nieuwe perspectieven zijn van de vertalers, maar ook van de lezers.'

Wang Wei
(699-761)

'FRICTIE IS NIET ALLEEN PROTEST, HET IS OOK EEN ETHISCHE HOUDING. HET IS REFLECTIE. IS DE MENS VOORSPELBAAR, IS DE WERELD IN DATA TE VATTEN, WERKT ALLES EIGENLIJK ALS EEN COMPUTER? DIE GEDACHTE DOORBREKEN, DAT IS EEN VOORWAARDE VOOR EEN MORELE HOUDING'